

MUHAMAD TAKIYUDDIN Ismail

NORAZAM Mohd Noor

Universiti Kebangsaan Malaysia

PERANAN PEMERHATI PILIHAN RAYA: KAJIAN KES MALAYSIA

THE ROLE OF ELECTION OBSERVERS: A CASE STUDY OF MALAYSIA

Bagaimakah peranan dan batasan yang dipunyai oleh organisasi pemantau pilihan raya domestik (DEMO) dalam sebuah sistem yang terletak di tengah-tengah kontinum demokrasi/autokrasi seperti Malaysia? Meskipun aktiviti DEMO di Malaysia telah bermula sejak Pilihan Raya Umum (PRU) 1990 hingga sepuluh siri pilihan raya kecil yang di adakan selepas PRU 2018 yang bersejarah, ia dilihat tidak begitu menonjol sebagai pihak ketiga yang mempunyai legitimasi berbanding DEMO di beberapa negara Asia Tenggara yang lain. Artikel ini menemukan tiga faktor yang berperanan dalam mempengaruhi operasi DEMO di Malaysia iaitu sistem pilihan raya Malaysia yang bersifat dwi-karektor; polarisasi yang berlaku dalam masyarakat civil serta sifat politik dalam kalangan DEMO. Biarpun pasca PRU 2018 menyaksikan Suruhanjaya Pilihan Raya (SPR) mempelbagaikan penglibatan DEMO, ia ironinya mewujudkan pertumpuan dalam kalangan DEMO yang pro-Pakatan Harapan. Dapatan juga menyarankan yang tiga faktor penting yang dianggap menyumbang kepada kemajuan DEMO – penglibatan masyarakat civil, penyaluran bantuan demokrasi dan juga kombinasi rungutan dan struktur peluang politik – tidak memainkan peranan melengkapkan di Malaysia.

Kata Kunci: *Organisasi Pemantau, Pilihan Raya Domestic, Pemantuan Pilihan Raya Di Malaysia, Suruhajaya Pilihan Raya Malaysia, Tadbir Urus Pilihan Raya, Masyarakat Civil.*

What are the roles and limitations of domestic election monitoring organizations (DEMOs) in Malaysia, which lie at the midpoint of the democracy/autocracy continuum? Although DEMOs have been active in Malaysia since GE 1990, until the 10 series of by-elections held after the historic 2018 General Election (GE 2018), they were not as prominent as legitimate third parties compared to DEMOs in several other Southeast Asian countries. This article identifies three factors that play a key role in influencing the operation of DEMOs in Malaysia: the dual character of the Malaysian electoral

system, the polarisation of civil society and political complexion of DEMOs. Although the post-2018 General Election saw the Election Commission diversify the involvement of DEMOs, it ironically created a convergence among pro-Pakatan Harapan DEMOs. The findings also suggest that the three crucial factors in developing election monitoring involvement of civil society, democracy assistance and a combination of grievances and the structure of political opportunities did not play a complementary role in Malaysia.

Keywords: Domestic Election, Monitoring Organisation, Election Monitoring in Malaysia, Election Commission of Malaysia, Electoral Governance, Civil Society.

Pengenalan

Peranan organisasi pemantau pilihan raya (DEMO) dalam membantu transisi demokrasi di negara-Asia Tenggara telah meluas didokumentasikan. Dua negara penting yang sering dijadikan kajian kes ialah Filipina dan Indonesia. Dalam kes Filipina, sektor masyarakat sivil seperti National Citizens' Movement for Free Elections (NAMFREL) telah berjaya mengesas manipulasi pilihan raya dalam pilihan raya 1986 dan seterusnya menyumbang kepada kejatuhan rejim authoritarian Ferdinand Marcos. Di Indonesia pula, DEMO telah berganding bahu dengan organisasi pemantau pilihan raya antarabangsa (IEMO) dalam memastikan kelancaran dan keabsahan pilihan raya transisi yang pertama pada 2004 selepas kejatuhan rejim autoritarian Suharto pada 1997.¹ Malaysia bagaimanapun tidak mengikuti jejak Filipina dan Indonesia apabila peralihan kuasa bersejarah dalam Pilihan Raya Umum 2018 (PRU-2018) berlangsung secara aman dan teratur menerusi sistem pilihan raya yang banyak dianggap dimanipulasi oleh rejim Barisan Nasional (BN). Kajian Chan memberi kredit terhadap peranan yang dimainkan oleh Gabungan Pilihan Raya Bersih dan Adil (BERSIH) dalam menyumbang kepada keputusan PRU 2018 menerusi pemantauan yang dijalankan.² Namun apakah kajian yang ditulis oleh nara sumber BERSIH ini menggambarkan realiti sebenar DEMO di Malaysia?

Artikel eksplorasi ini bertujuan menjawab soalan mengenai kedudukan dan impak DEMO dalam memajukan tadbir urus pilihan raya di Malaysia. Terdapat tiga sebab yang mewajarkan Malaysia sebagai kajian kes. Pertama, Malaysia merupakan contoh negara yang berada dalam kedudukan tengah dalam kontinum demokrasi/autokrasi, Kedudukan ini melihat dikotomi demokrasi dan autokrasi tidak lagi merupakan sesuatu yang mutlak. Dengan itu, pelaksanaan pilihan raya dalam rejim seperti ini bukan semata-mata sesuatu yang palsu tetapi mekanisme yang signifikan dan disaingi dengan kompetitif.³ Kedua, mempertimbangkan Malaysia tidak pernah menjemput IEMO melainkan dalam PRU 1990, pemantauan pilihan raya di Malaysia

banyak dilakukan oleh DEMO. Ketiga, penggiliran kuasa yang berlaku dalam PRU 2018 kepada Pakatan Harapan (PH) telah memberi peluang untuk menganalisis bagaimana pertukaran rejim ini mengimpak pengoperasian DEMO di Malaysia.

Artikel ini menyumbang kepada kajian DEMO menerusi tiga aspek. Pertama, bagi meninjau pengoperasian DEMO dalam kalangan rejim yang berada dalam kedudukan tengah dalam kontinum demokrasi/autokrasi. Kedua, kajian ini menambah pemahaman mengenai impak DEMO di negara yang masyarakatnya terpolarisasi seperti yang dilakukan Lean.⁴ Ketiga, kajian ini menyumbang kepada penerokaan kajian DEMO di Malaysia dengan lebih komprehensif. Biarpun pilihan raya Malaysia merupakan antara nic yang menjadi tumpuan banyak pengkaji, amat sedikit yang diketahui tentang DEMO. Kebanyakan analisis sarjana mengenai kes di Malaysia hanya disentuh sepantas lalu.⁵ Biarpun kajian mengenai peranan beberapa DEMO di Malaysia telah dijalankan seperti BERSIH,⁶ peranan IEMO,⁷ pemerhati pilihan raya *zombie*⁸ dan juga pemerhati pilihan raya akademik,⁹ kajian makro yang dapat memberi gambaran menyeluruh mengenai kedudukan DEMO di Malaysia masih belum dilakukan. Mengikuti saranan Gromping,¹⁰ adalah perlu kajian lanjut mengenai ekologi DEMO di dijalankan bagi menjelaskan aspek-aspek seperti organisasi, pendanaan, keahlian, teknik pemerhatian, jaringan dengan aktor nasional dan antarabangsa yang lain serta kredibiliti mereka.

Berikutan kekurangan sumber mengenai operasi DEMO di Malaysia, artikel ini memperolehi keasliannya menerusi temu bual yang dijalankan dengan 20 aktor yang terlibat dalam urusan pemantauan pilihan raya di Malaysia (18 orang), Filipina (1 orang) dan pertubuhan pemerhati serantau (1 orang). Penglibatan penulis sebagai pemerhati rasmi SPR semenjak PRU 2018 juga memberikan pandang dalam dan proses pemerhatian yang berguna untuk penulisan ini. Skop artikel ini hanya tertumpu pada dua era iaitu pilihan raya umum dan pilihan raya kecil yang dilaksanakan di bawah Barisan Nasional (1990-2018) dan juga PH (2018-2020) atau sehingga sepuhl siri pilihan raya kecil (PRK) yang diadakan selepas itu. Ia tidak meliputi sebarang perkembangan di bawah era kerajaan Perikatan Nasional (PN) yang mengambil alih pemerintahan dari PH menerusi “penajaran semula politik” pada Februari 2020.

DEMO: Antara Jangkaan dan Realiti

Kejayaan NAMREL dalam menyumbang kepada penyingkiran rejim Ferdinand Marcos pada 1986 di Filipina merangsang penubuhan DEMOs di beberapa negara lain seperti Indonesia (seperti Komite Independen Pemantau PEMILU/KIPP) dan juga Thailand (menerusi Pollwatch).¹¹ Hal ini diperkuuhkan dengan penubuhan Global Network of Domestic Election Monitors (GNDEM), yang dianggotai 251 organisasi dari 89 negara. Malah, GNDEM

turut bergiat aktif dalam mewujudkan kod tatalaku piawai bagi pemantauan DEMO.¹² Banyak undang-undang pilihan raya beberapa negara juga telah dipinda bagi menjadikan DEMO diinstitusikan dalam kerangka perundangan pilihan raya sesuatu negara seperti Filipina dan Georgia.¹³ Terdapat tiga faktor yang membawa kepada pertumbuhan pesat DEMO. Pertamanya, pemacu antarabangsa iaitu kepesatan sokongan pendanaan dari badan antarabangsa terhadap sektor NGO dan juga penyebaran difusi norma mengenai integriti pilihan raya. Kedua, kepercayaan bahawa perkumpulan sivik seperti DEMO merupakan platform kepada pengembangan modal sosial. Terakhirnya ialah kombinasi faktor rungutan dan struktur peluang.¹⁴

DEMO mempunyai kelebihan jika ia dilaksanakan dengan teratur kerana mereka boleh memobilisasi tenaga yang besar, memahami selok belok lokasi dan budaya tempatan dan boleh melihat banyak perkara yang tidak dapat dilihat oleh pemerhati antarabangsa.¹⁵ Beberapa kajian juga telah melihat keberkesanan DEMO dalam meningkatkan keabsahan pilihan raya dan mewujudkan sekatan sosial terhadap manipulasi pilihan raya.¹⁶ Kerjasama antara DEMO dan pemantau antarabangsa juga berupaya memperoleh manfaat yang banyak.¹⁷ Begitupun, kehadiran DEMO tidak semestinya menjamin sokongan yang lebih baik bagi pencabar kuasa dan tidak semestinya akan mempengaruhi keputusan pengundian.¹⁸ Pelaksanaan aktiviti DEMO kurang mendapat sokongan kerajaan, di samping berlakunya penguatkuasaan undang-undang yang menyekat kebebasan dan merumitkan urusan berkaitan pemerhatian. Rejim juga berkeupayaan untuk beradaptasi terhadap kehadiran DEMO dengan melakukan manipulasi strategik untuk pengekalan pemerintahan mereka.¹⁹ Selain itu, timbulnya kesukaran kepada DEMO dalam mengumpul data-data berkaitan pemerhatian mereka, terutamanya dalam mengukur tahap penyelewengan yang berlaku dalam pilihan raya.²⁰ Tingkat polarisasi sesuatu masyarakat juga memainkan peranan penting di mana negara yang tidak terpolarisasi mempunyai peluang yang lebih baik untuk keberkesanan DEMO.²¹ Kebanyakan DEMO juga cenderung menjalankan pemerhatian jangka pendek (STO) yang hanya menumpukan hari pengundian dan bukannya pemerhatian jangka panjang (LTO) yang meliputi kitaran penuh pilihan raya. Ini akhirnya menyebabkan kekurangan data yang mencukupi bagi menilai ketelusan sesuatu pilihan raya.²²

Terpentingnya, DEMO sering kali dikaitkan dengan kecenderungan politik, kerapkali melakukan aktiviti yang mewakili kepentingan sesuatu parti politik dan dengan itu lebih bersifat memihak dan partisan. Selain itu, mereka juga kurang berkemahiran dan tidak terlatih dalam piawai integriti pilihan raya antarabangsa. Justeru, laporan mereka kurang memberi pemberat dan autoriti berbanding laporan pemantau antarabangsa..²³ Fokus dalam hubungan ini ialah kumpulan pemerhati bayangan (SOG) atau *zombie* dan pertubuhan bukan kerajaan kelolaan kerajaan (GONGO).²⁴ Di sisi yang lain, DEMO pro-demokrasi pula sering dkkritik kerana penekanan terhadap pengkonsepsian

demokrasi yang berteraskan kelas menengah. Hasilnya, perjuangan DEMO seperti ini melanjutkan lagi polarisasi dalam masyarakat berikutan pemahaman demokrasi yang eksklusif.²⁵

Cabaran kelestarian turut merupakan antara masalah besar DEMO apabila banyak organisasi tidak dapat kekal dengan aktiviti asal dan bertukar fokus.²⁶ Sebab utama ialah kekurangan pendanaan atau bantuan demokrasi dari kumpulan antarabangsa dalam mengekalkan tahap kompetitif sesuatu pertubuhan.²⁷ Bantuan demokrasi juga mempunyai kesan negatif apabila pendana mendanai kumpulan yang tidak berpengalaman dan tidak profesional, mencacatkan pemuncutan hak tempatan dan menyuburkan banyak kumpulan pemantau yang semata-mata cuba mendapatkan pendanaan seperti dalam kes Indonesia pada 1999.²⁸ Dengan itu, wujudnya pandangan bahawa pelaksanaan DEMO tanpa sebarang bantuan demokrasi adalah lebih berkesan berbanding dengan keterlibatan bantuan demokrasi.²⁹

Konteks Politik: Sistem Pilihan Raya dan Polarisasi Masyarakat Sivil

Sistem pilihan raya Malaysia dapat dianggap unik kerana sifat dwikarektornya iaitu bebas tetapi tidak adil.³⁰ BN/UMNO mempunyai berbagai menu manipulasi seperti persempadan semula, penggunaan undang-undang kawalan, sumber perbelanjaan yang luas dan juga kawalan media.³¹ Namun pada masa yang sama, wujudnya konsesus bahawa sistem yang sama juga merupakan sistem yang kompetitif. Perjalanan pilihan raya yang dilaksanakan pada hari pengundian berlangsung dengan baik dan telus tanpa insiden manipulasi undi.³² Selain itu, sistem yang sama disaingi dengan bersungguh oleh pakatan pembangkang dan mereka tetap mempunyai peluang untuk mengenakan saingan kompetitif³³ seperti yang ditunjukkan bermula dalam PRU 2008 di mana pembangkang berjaya menafikan majoriti dua pertiga BN dan juga PRU 2013 di mana pembangkang berjaya memperolehi 47% undi popular.³⁴ Pengkaji juga telah menjangkakan yang disebalik semua manipulasi yang digunakan BN, adalah tidak mustahil untuk turut membayangkan kekalahan BN dengan penggunaan strategi yang betul.³⁵ Sebagai contoh, walaupun wujudnya analisis yang meramalkan bahawa BN akan memenangi PRU 2018 menerusi persempadan semula,³⁶ keputusan bersejarah PRU 2018 telah menafikan ramalan ini.

Situasi di Malaysia berbeza dengan Filipina (hingga kini) dan Indonesia (khususnya sebelum era reformasi), di mana penipuan pilihan raya dilakukan secara langsung, seperti manipulasi pembelian undi dan pengiraan. Dalam kes Filipina, kekurangan tenaga kerja dan ketidakcekapan tenaga kerja Suruhanjaya Pilihan Raya (COMELEC) juga memaksa DEMO untuk memainkan peranan pelengkap untuk mengimbangi kelemahan ini.³⁷ Kejatuhan Marcos juga tidak membawa perubahan substantif dalam sistem pemilihan Filipina yang masih berleluasa dengan keganasan, penipuan,

ketidakcekapan, dan korupsi di kalangan pegawai COMELEC, seperti kes Hello Garcia pada tahun 2005 dan tuduhan rasuah yang melibatkan Ketua COMELEC pada tahun 2017. Seperti yang dirumuskan dengan tepat oleh Ariel Croissant, “*the Philippines are a perfect example that free and fair elections are not necessarily ‘clean’ elections*”.³⁸ Meskipun Indonesia telah melewati fasa transisi, negara itu juga masih dibebani oleh korupsi, pembelian suara, dan politik wang yang berleluasa. Sebilangan besar pegawai Komisi Pemilihan Umum (KPU) juga didakwa dan dipenjara kerana rasuah pada tahun 2005.³⁹ Situasi ini dapat menjelaskan sifat pemantauan pilihan raya yang lebih terinstitusi di kedua-dua negara yang memerlukan penglibatan ratusan ribu warganegara mereka.

Dua latar penting lain turut mempengaruhi penginstitusian DEMO di Malaysia. Pertama, polarisasi yang berlaku dalam masyarakat sivil iaitu tenaga penggerak utama DEMO. Berikutan sifat masyarakat Malaysia yang terpolarisasi, keadaan ini turut mengimpak DEMO. Umumnya, kebanyakan DEMO Malaysia didominasi oleh organisasi masyarakat sivil (CSOs) yang memperjuangkan kepentingan sesuatu kumpulan atau kaum yang diwakilinya.⁴⁰ Kerajaan BN menerusi UMNO sebelum ini mengukuhkan hegemoni mereka melalui naungan ke atas GONGO dan juga NGO Melayu-Islam yang sebahagian besarnya tidak reseptif terhadap isu-isu berkaitan demokrasi. Manakala, masyarakat sivil pro-demokrasi pula lebih berbentuk *centralistic* dan urbanistik. Umumnya mereka diwakili oleh kelas menengah berpendidikan Inggeris, bergantung kepada pendanaan asing dan terpentingnya, berhubungan dekat dengan pakatan pembangkang iaitu Pakatan Rakyat@Pakatan Harapan.⁴¹

Turut melebarkan lagi jurang polarisasi ialah keadaan fizikal Malaysia yang terbahagi pada Malaysia Barat dan Malaysia Timur. Isu tahap pembangunan yang terkebelakang melibatkan Malaysia Timur dan beberapa isu autonomi masih menjadi debat dan polemik sehingga ke hari ini. Sehingga PRU 2013, kedua-dua negeri merupakan deposit tetap bagi kemenangan BN. Bagaimanapun, PRU 2018 mengubahimbangan kuasa di kedua-dua negeri apabila Sabah jatuh ke tangan Parti Warisan (sebelum jatuh semula ke tangan BN menerusi Pilihan Raya Negeri Sabah 2020). Sarawak dalam pada itu menyaksikan parti gabungan meninggalkan BN dan menukuhkan Gabungan Parti Sarawak (GPS).

Tipologi DEMO Di Malaysia

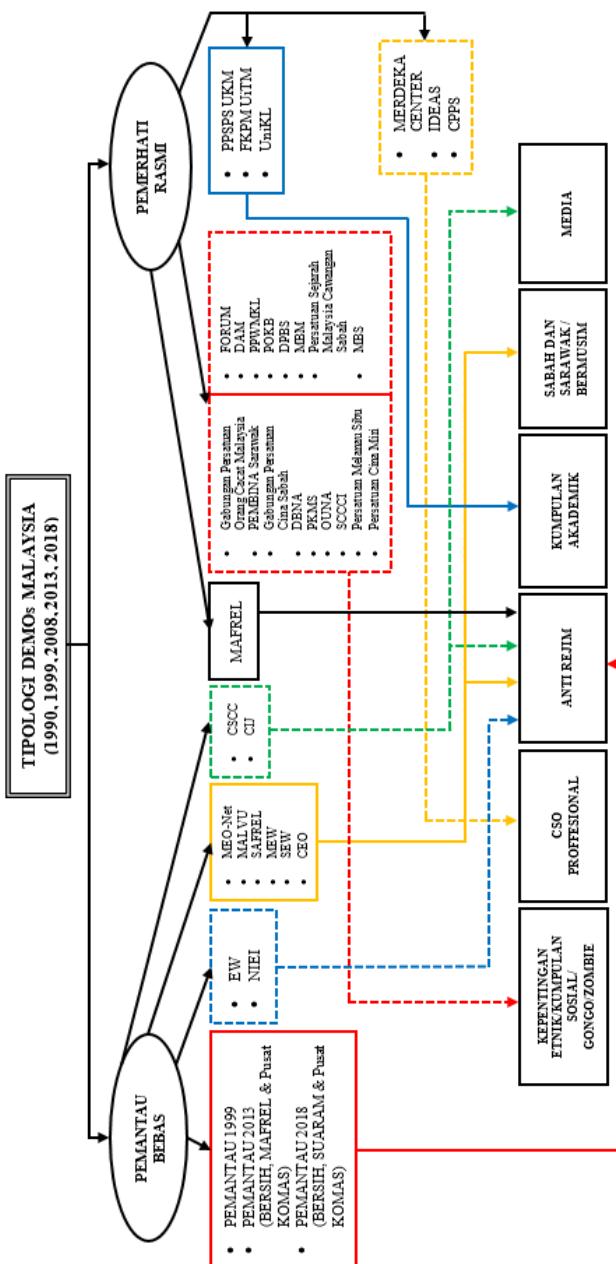
Prinsip terpenting DEMO bukan sahaja non-partisan tetapi juga “*must be seen to be non-partisan*”.⁴² Keperluan untuk bersikap berkecuali dan tidak menganggotai mana-mana parti politik merupakan antara tiga syarat penting dalam perlantikan DEMO di Malaysia selain kewujudan dana yang mencukupi. Bagaimanapun SPR sehingga kini tidak menguatkuasakan syarat ini secara

jelas dan menjurus kepada pengwujudan DEMO yang bertindak sebagai proksi parti politik dan kepentingan tertentu.

Aktiviti DEMO di Malaysia sehingga kejatuhan kerajaan BN dalam PRU 2018 boleh dibahagikan kepada dua kategori iaitu pemantau bebas (berdiri sendiri dan tidak dilantik oleh SPR) dan juga pemerhati rasmi (menerima akreditasi dari SPR). Kedua-dua kategori ini pula secara umumnya boleh dibahagikan kepada lima orientasi (lihat Rajah 1). Beberapa kaveat perlu diberikan. Pertama, kami tidak menyarankan bahawa keterhubungan sesuatu kategori dengan orientasi tertentu merupakan sesuatu yang mutlak. Dengan kata lain, tipologi ini lebih berupa illustratif untuk memandu perbincangan. Kedua, tipologi ini mengecualikan dua lagi komponen pemantauan pilihan raya. Pertama ialah sukarelawan ejen pengundian dan pengiraan (PACA) dan keduanya, Pasukan Penguatkuasa Kempen Pilihan Raya (PPKPR) iaitu pasukan pemantauan dalaman yang ditubuhkan SPR. Kepada sesetengah pihak di dalam SPR dan juga aktivis, kedua-dua mereka layak dianggap sebagai “pemerhati sebenar” kerana kedua-duanya diperuntukkan kuasa penguatkuasaan.⁴³ Bagaimanapun, Lidauer dan Gil menegaskan bahawa pemerhati pilihan raya perlu dibezaikan dengan ejen-ejen parti politik kerana kedudukan mereka yang mewakili parti tertentu.⁴⁴ Memasukkan PPKPR sebagai segmen pemerhati juga bermasalah kerana ia dikawal selia secara terus oleh SPR.

Kategori pemantau bebas merupakan DEMO yang tidak pernah diberi akreditasi rasmi dalam mana-mana PRU atau PRK. Ciri penting kumpulan ini ialah sifat mereka yang anti-rejim. Election Watch merupakan kumpulan pemantau bebas pertama di Malaysia dan menjalankan operasi dalam PRU 1990. Biarpun Election Watch tidak disenangi oleh rejim BN ketika itu, ahli-ahli mereka disifatkan lebih lebih profesional,(e.g bekas Ketua Hakim Negara dan bekas Ketua Audit Negara), tidak mempunyai kecenderungan partisan yang menonjol dan tidak beroperasi atas mobilisasi massa seperti BERSIH.⁴⁵ NIEI pula terlibat secara aktif sebagai pemerhati bebas selepas PRU 2008 dalam beberapa siri PRK yang diadakan selepas itu. Ia diasaskan oleh aktivis Yunus Ali (suami kepada bekas Pengurus BERSIH, Maria Chin). Pernah menjadi ahli gabungan Asian Network for Free Election (ANFREL), NIEI pernah dilibatkan sebagai pemantau pilihan raya di beberapa negara Asia dalam membina reputasinya.⁴⁶ Selepas Yunus meninggal dunia pada 2010, kepimpinan NIEI diambil alih oleh aktivis muda, Amin Iskandar. Ketika ini, NIEI dilihat mula gagal menjarakkan diri dengan politik partisan dengan berada begitu dekat dengan PKR. Akibat dari beberapa isu dalaman, tempat Amin diambil alih oleh K.Shan, juga seorang aktivis sosialis NIEI yang konfrontasi dengan banyak mengadakan kerjasama konstruktif dengan SPR sebelum PRU 2013. NIEI bagaimanapun menolak untuk terlibat sebagai pemerhati rasmi dan hanya terlibat sebagai rakan kolaborasi dengan Centre for Independent Journalism (CIJ), Merdeka Centre dan University of Nottingham (Malaysia)

bagi projek pemantauan media dalam PRU 2013.⁴⁷

Rajah 1 : Tipologi DEMO Malaysia dari PRU 1990 hingga PRU 2018

Malaysian for Free and Fair Elections (MAFREL) merupakan kes unik kerana ia merupakan satu-satunya kumpulan anti-rejim yang menerima perlantikan sebagai pemerhati rasmi dalam PRU 2008. Ia banyak digerakkan anggota Parti Islam Semalaysia (PAS) dan dua NGO Islam iaitu Jamaah Islah Malaysia (JIM – yang kini dikenali sebagai IKRAM) dan Angkatan Belia Islam Malaysia (ABIM). Pengurus MAFREL ketika itu, Abdul Malik Hussin merupakan bekas Setiausaha Eksekutif PAS dan kemudiannya menjadi Setiuusaha Politik kepada isteri Anwar, Wan Azizah yang merupakan Presiden Parti Keadilan Rakyat (PKR). Selepas Abdul Malik Hussin, kepimpinan MAFREL diambil alih oleh Syed Ibrahim Syed Noah yang turut mempunyai hubungan dekat dengan Anwar dan kini merupakan seorang ahli Parlimen PKR. Selepas PRU 2008 dan 10 siri PRK selepas PRU 2008, akreditasi MAFREL ditarik balik oleh SPR kerana tidak pernah menghantar sebarang laporan dan dakwaan tidak berkecuali.⁴⁸

Kumpulan terpenting dalam kategori pemantau bebas anti-rejim ialah pasukan PEMANTAU yang mempunyai hubungan yang dekat dengan pakatan kepembangkangan. Ia diwakili oleh PEMANTAU 1999 (digerakkan oleh lapan NGO berikutnya krisis pemecatan Anwar Ibrahim pada 1998), PEMANTAU 2013 (digerakkan BERSIH, MAFREL dan Pusat Komas) dan PEMANTAU 2018 (gabungan BERSIH, Suara Rakyat Malaysia (SUARAM dan Pusat Komas). Berbanding PEMANTAU 1999, PEMANTAU 2013 dan PEMANTAU 2018 yang digerakkan BERSIH mempunyai reputasi politik yang tebal berikutan kerjasama jelasnya dengan pemimpin politik sejak mula ditubuhkan pada 2006. Mengambil kelebihan dari keterbukaan politik yang berlaku dalam era Perdana Menteri Keempat, Abdullah Ahmad Badawi (2003–2009), BERSIH melakukan tekanan berterusan menerusi lima perhimpunan jalanan yang diadakan sejak 2007.⁴⁹ Sebelum PRU 2018, bekas Pengurusnya, Maria Chin bertanding atas tiket PKR dan memenangi kerusi tersebut. Hal ini menyebabkan BERSIH turut dipandang kritikal oleh rakan-rakan pemerhati mereka di negara Asia Tenggara yang lain.⁵⁰

Selain itu, terdapat beberapa lagi kumpulan anti-rejim yang menjalankan aktiviti secara bermusim. Badan-badan pemantauan ini kebanyakannya berpusat di Sarawak dan dipayungi oleh gabungan Malaysia Election Observation Network (MEO-Net) yang ditubuhkan oleh bekas anggota MAFREL, Ong Boon Keong pada 2009. Fokus mereka terhadap Sarawak adalah berikutan isu-isu berkaitan integriti dan tadbir urus khususnya di bawah pentadbiran bekas Ketua Menteri, Abdul Taib Mahmud (1981–2014). Antara DEMO yang berada dalam kategori ini ialah Malaysian Voters' Union (MALVU – berpusat di Pulau Pinang), Sarawakians for Free and Fair Elections (SAFREL), My Election Watch (MEW) dan Sibu Election Watch (SEW). Cekap Election Observers (CEO) pula ditubuhkan pada 2011 dan bekerjasama dengan MAFREL di kawasan Lembah Klang. Termasuk dalam segmen ini ialah pemerhatian media yang dijalankan oleh CIJ dan juga University of

Nottingham Malaysia.

Di sisi yang lain, kumpulan pemerhati rasmi yang dilantik dengan lebih banyak oleh SPR bermula dari PRU 2013 didominasi oleh kumpulan yang mewakili kepentingan etnik, kumpulan sosial tertentu ataupun NGO tradisional. Mereka umumnya hanya menumpukan kepada STO iaitu kempen dan hari mengundi. Kebanyakan kumpulan sosial ini beroperasi di Semenanjung Malaysia, manakala kumpulan etnik pula kebanyakannya berpusat di Sabah dan Sarawak. Antara kumpulan pemerhati yang mendukung kepentingan etnik adalah seperti Pertubuhan Kebangsaan Melayu Sarawak (PKMS), *Dayak Bidayuh National Association* (DBNA), Orang Ulu National Association (OUNA) dan Sabah Chinese Association. Manakala badan-badan pemantauan yang berteraskan kepentingan sosial pula adalah seperti Majlis Belia Malaysia (MBM), Majlis Belia Sabah (MBS), OKU Sentral dan PEMBINA Sarawak. Beberapa kumpulan dalam kategori ini juga boleh dianggap sebagai pemerhati *zombie* dan *phony* seperti MBM dan Persatuan Pengundi Wawasan Malaysia (PPWM) yang mempunyai hubungan dekat dengan UMNO dan juga didanai dengan substantif.⁵¹

Berbanding segmen kumpulan etnik dan kumpulan sosial, wujud dua lagi segmen pemerhati rasmi yang lebih berkredibiliti iaitu organisasi masyarakat civil (CSO) professional dan juga kumpulan akademik. Dalam PRU 2013, tiga CSO seumpamnya dilantik sebagai pemerhati oleh SPR iaitu Merdeka Center (kumpulan pungutan suara yang tersohor di Malaysia), Institute for Democracy and Economic Affairs (IDEAS) (kumpulan pemikir berkaitan demokrasi terkemuka) dan Centre for Public Policy Studies (CPPS). Walaupun kumpulan ini turut bersikap pro-demokrasi dan mengambil pendirian yang kritikal terhadap BN, SPR kelihatannya lebih mempercayai mereka untuk bertindak sebagai pemerhati berikutkan kerjasama konstruktif yang ditunjukkan mereka.⁵² Ketiga-tiga CSO ini juga merupakan kumpulan pemerhati rasmi tunggal yang mengeluarkan laporan pemerhatian yang sistematik dan komprehensif dalam PRU tersebut. Pemerhati dari kumpulan akademik buat julung kalinya dibenarkan terlibat dalam PRU 2018 dengan penglibatan tiga buah institusi pengajian tinggi iaitu Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM), Universiti Teknologi Mara (UiTM) dan Universiti Kuala Lumpur (UniKL). Biarpun begitu, pembabitan mereka masih bersifat *on-off* dan menghadapi banyak cabaran.⁵³ Namun penglibatan pasukan pemerhati akademik seperti UKM mendapat kredit penting dari SPR kerana laporannya yang seimbang dan lebih objektif.⁵⁴

Perbincangan mengenai kedudukan DEMOs di Malaysia bermula dari PRU 1990 hingga PRU 2018 di atas menyarankan berlakunya hubungan binari yang jelas antara pemantau bebas (anti-rejim) dan pemerhati rasmi (pro-rejim). Begitu, pun keadaan berubah selepas peralihan kuasa dalam PRU 2018 ke PH. SPR bukan sahaja menerima kepimpinan baru, tetapi juga menerima barisan kepimpinan yang sebahagian besarnya terdiri dari aktivis BERSIH

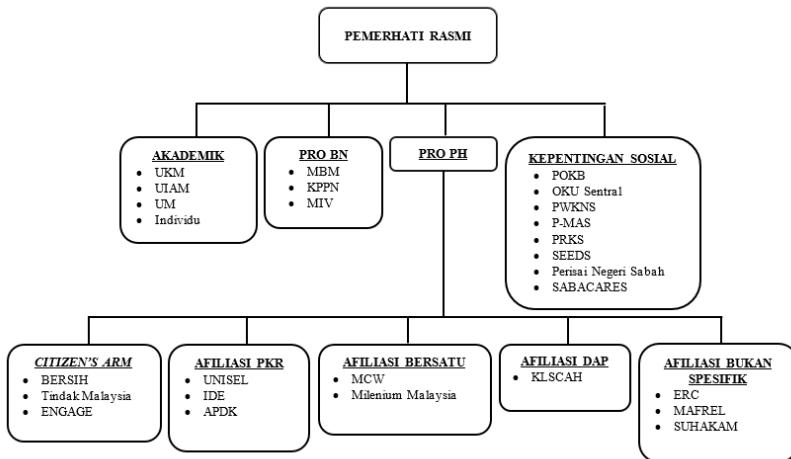
dan aktivis anti-rejim seperti Pengerusinya, Azhar Harun, Timbalannya, Azmi Sharom dan dua lagi anggotanya iaitu Zoe Randhawa dan juga Faisal Hazis. DEMO yang berstatus bebas juga telah tidak wujud memandangkan SPR telah memberikan akses yang sama rata kepada semua DEMO yang berminat untuk terlibat sebagai pemerhati.

Ironinya, keadaan ini menyebabkan berlakunya pertumpuan (convergence) dalam kedudukan DEMO selepas PRU 2018. Tiga DEMO anti-rejim seperti BERSIH, Tindak Malaysia dan Engage (selepas ini disebut sebagai BERSIH & Co kerana kerapatan dan hubungan bertindan ketiga-tiga mereka) diberi kepercayaan untuk bertindak sebagai badan kepercayaan bagi SPR. Dalam sepuluh siri PRK yang berlangsung selepas PRU 2018, penguasaan kumpulan DEMO pro-Pakatan turut dicerminkan dengan melihat kehadiran tiga lagi segmen penting iaitu kumpulan yang beraffiliasi dengan dua parti utama dalam PH iaitu PKR dan BERSATU dan juga kumpulan berdiri sendiri yang mempunyai hubungan mesra dengan Pakatan iaitu Suhakam, MAFREL dan Kuala Lumpur dan Selangor Chinese Assembly Hall (KLSCAH (lihat Rajah 2). Kedekatan BERSIH dengan SPR dan Election Reform Committee (ERC) (badan untuk mengkaji reformasi pilihan raya yang ditubuhkan Pakatan) umpamanya telah menyebabkan ia dilihat mula berkompromi dan bersikap lunak dalam mengkritik salah laku pilihan raya yang dilakukan kerajaan Pakatan khususnya dalam PRK Tanjung Piai yang berlangsung pada November 2019.⁵⁵

Beberapa Isu Mendesak Berkaitan Operasi DEMO Di Malaysia

Kriteria Akreditasi Yang Kabur

Sehingga kini, peruntukan undang-undang pilihan raya di Malaysia tidak menyentuh mengenai pelantikan dan keterlibatan DEMO. Kelompongan undang-undang ini menyaksikan urusan pemantauan pilihan raya hanya dilaksanakan melalui ketetapan dasar SPR atau lebih tepat, kehendak kepimpinan semasa SPR, yang dikemaskini setiap kali berlakunya pilihan raya. Pemerhatian pilihan raya rasmi dalam skala yang lebih besar merupakan idea Timbalan Pengerusi SPR, Wan Ahmad dalam PRU 2013. Dalam PRU 2013, proses perlantikan melibatkan dua pertimbangan iaitu permohonan dan jemputan langsung dari SPR. Namun, dalam PRU 2018, hanya NGO tradisional dan pro-rejim sahaja yang dilibatkan tanpa sebarang penyertaan dari NGO yang lebih mempunyai reputasi.⁵⁶ Tindakan SPR yang turut menolak permohonan Suhakam untuk terlibat dalam PRU 2018 juga menerima kritikan.

Rajah 2: Kedudukan DEMO Malaysia dalam sepuluh siri PRK yang berlangsung selepas PRU 2018

Pasca PRU 2018 menyaksikan berlakunya penambahbaikan dalam pengoperasian DEMO. Peralihan kepimpinan di SPR berikutan peralihan kuasa kepada PH menyebabkan urusan pemerhatian pilihan raya kini diiklankan secara terbuka. SPR memberikan akreditasi kepada NGO yang membuat permohonan bertulis dan memperkenalkan konsep pemerhati individu yang berkelayakan. Hal ini turut ditimbal dengan jemputan terhadap organisasi yang lebih kritikal seperti BERSIH & Co dalam semua siri PRK pasca PRU 2018. Biarpun ini merupakan perkembangan yang menggalakkan, ia melanjutkan persoalan kredibiliti dari sudut yang berbeza apabila sebahagian besar DEMO yang terlibat dalam siri PRK pasca PRU 2018 mempunyai affiliasi politik dan berhubungan mesra dengan kerajaan PH.

Kekurangan Kompetensi DEMO

SPR tidak begitu memberatkan persoalan kemahiran dan kompetensi DEMOs kerana apa yang lebih penting ialah ia dilakukan oleh rakyat Malaysia yang memahami proses dan budaya pilihan raya negara.⁵⁷ Notis perlantikan yang pendek oleh SPR juga turut menyumbang kepada keadaan ini apabila banyak DEMO tidak mempunyai masa yang mencukupi untuk melakukan penyaringan yang ketat dalam pemilihan sukarelawan. Dalam PRU 2008, MAFREL yang merupakan pemerhati tunggal rasmi banyak bergantung pada sukarelawan dari dua NGO dan ahli parti PAS (khususnya di Kelantan dan Terengganu yang merupakan dua negeri yang dikuasai dan mempunyai pengaruh PAS yang kuat) dan juga PKR (di Pulau Pinang).⁵⁸ Masalah kekurangan tenaga

sukarelawan juga menyebabkan beberapa DEMO seperti NIEI dan Society for the Promotion Human Rights (PROHAM) menarik diri dari menerima tawaran sebagai pemerhati dalam PRU 2013.⁵⁹ Dalam PRU 2013, BERSIH hanya berjaya memanggil 2,000 sukarelawan berbanding sasaran 10,000 yang disasarkan. Jumlah ini menurun ke hanya 700 bagi PRU 2018.

Kebanyakan DEMO yang baru dilantik juga merekrut sukarelawan tanpa sebarang saringan pengalaman. Bagi NGO professional ataupun kumpulan anti rejim, mereka lebih berasas baik dalam hubungan ini kerana mempunyai jaringan dan kerjasama erat sesama mereka dari segi latihan, pembekalan sukarelawan dan perkongsian kepakaran.⁶⁰ Merdeka Centre dan BERSIH mengutamakan mereka yang telah bertugas sebagai PACA kerana ia telah memberikan sedikit pengalaman lapangan.⁶¹ IDEAS walaupun melakukan jemputan terbuka di setiap negeri tetap menyandarkan kepada jaringan MAFREL yang telah dikenali di beberapa negeri sebelum itu.⁶² Kumpulan DEMO anti-rejim juga menerima manfaat dari hubungan strategik yang berlangsung dengan pemerhati pilihan raya serantau dan antarabangsa. Selepas PRU 2018, DEMO lebih sukar mencari sukarelawan kerana perubahan kerajaan telah pun berlaku dan ramai sudah tidak berminat menyertai kerja pemerhatian.⁶³

Kompetensi dan kekurangan latihan memburukkan lagi keberkesan teknik pemerhatian. Sehingga PRU 2018, kumpulan DEMO umumnya tidak mempunyai satu manual pemerhatian yang terselaras melainkan bagi DEMO yang berpengalaman dan profesional. SPR juga hanya menyediakan latihan *ad hoc* hanya sebanyak satu siri untuk semua siri pilihan raya. Ini menyebabkan organisasi yang mempunyai dana mengambil inisiatif sendiri dengan menjemput NGO professional untuk memberikan taklimat tambahan seperti jemputan MBM terhadap IDEAS dan MAFREL dalam PRU 2013.

Dalam PRU 2018, SPR memperkenalkan borang soal selidik yang sistematik. Borang soal selidik ini boleh dianggap turut berperanan sebagai manual pemerhatian khususnya bagi DEMO yang baru saja menyertai proses pemerhatian. Begitu, pun kepanjangan borang soal selidik ini turut berpotensi menimbulkan masalah lain iaitu tumpuan dalam mengisi jawapannya dan menimbulkan kebosanan. Kerana itu, beberapa DEMO tidak lagi menghantar borang soal selidik selepas beberapa siri PRK pasca PRU 2018 dan hanya menghantar rumusan laporan yang disifatkan lebih dapat menyampaikan pandangan mereka secara terus.⁶⁴

Fokus Geografi Dan Liputan Pemerhatian Yang Tidak Seimbang

Laporan pemerhatian IDEAS dalam PRU 2013 menyarankan yang jumlah pemerhati ideal yang diperlukan untuk mengawasi 222 kerusi Parlimen ialah 1,332 orang.⁶⁵ Walaupun jumlah pemerhati yang dilantik SPR secara keseluruhan adalah hampir menyamai jumlah ideal pemerhati bagi seluruh

Malaysia, jumlah ini tidak menggambarkan taburan yang sekata jika dipecahkan dengan lebih teliti (lihat Jadual 1).

Jadual 1: Penglibatan Pemerhati Pilihan Raya Rasmi bagi PRU 2013 dan 2018

PRU	Zon Pemantauan	Σ Pemerhati (X)	Σ Pengundi (Y)	Σ Parliment (Z)	Purata Bilangan Pengundi bagi Setiap Pemerhati (Y/X)	Purata Penempatan Pemerhati bagi Setiap Parliment (X/Z)
2013	Semenanjung	960	11,177,742	165	11,643	5.8
	Sabah	138	1,006,288	26	7,292	5.3
	Sarawak	102	1,083,972	31	10,627	3.3
2018	Semenanjung	1,118	12,573,971	165	11,247	6.8
	Sabah	59	1,145,693	26	19,419	2.3
	Sarawak	59	1,220,960	31	20,694	1.9

Sumber: Suruhanjaya Pilihan Raya Malaysia (2013;2018)⁶⁶

Pertama, wujudnya perbezaan yang begitu besar antara bilangan pemerhati di Semenanjung Malaysia dan Sabah & Sarawak. Kedua, data bagi Semenanjung Malaysia sebenarnya tidak menunjukkan pecahan liputan yang lebih merata. Dalam PRU 2008, hampir dua pertiga dari pemerhati MAFREL di hantar ke Kelantan iaitu negeri yang dikuasai PAS. Data IDEAS pula menunjukkan separuh dari 1,200 pemerhati tertumpu di lima buah negeri iaitu Selangor, Perak, Kelantan, Kuala Lumpur dan Johor. Dengan kata lain, pemerhatian pilihan raya tertumpu di negeri-negeri yang panas atau telah bertukar kerajaan dalam PRU 2008 sebelum itu.⁶⁷ BERSIH pula menghantar pemerhati berjumlah 2,000 orang ke enam zon. Hatta dengan keanggotaan sebegini ramai, mereka tidak dapat meliputi semua tempat dan terpaksa memberi keutamaan kepada kawasan kerusi marginal dan kerusi-kerusi yang ditandingi ahli-ahli politik utama. MAFREL dan BERSIH turut mengakui yang mereka tidak menumpukan kepada kawasan luar bandar kerana ia cenderung dimenangi BN.⁶⁸ Merdeka Centre pula mengerahkan 213 pemerhati di 79 kerusi parliment. Bagaimana pun, mereka hanya menumpukan kepada pantai barat semenanjung. Seperti juga IDEAS & CPPS, Merdeka Centre banyak menggunakan pemerhati yang berasal dari kawasan pengundian masing-masing untuk mengurangkan kos.⁶⁹

Begitu pun, ketidaksetaraan geografi yang paling ketara ialah apabila melihat kepada fokus yang amat terpinggir bagi Malaysia Timur yang diwakili Sabah dan Sarawak. Terdapat tiga faktor yang menyumbang kepada keadaan ini. Pertama, status kedua-dua negeri tersebut sebagai deposit tetap bagi BN mengurangkan motivasi bagi DEMO untuk terlibat di kedua-dua negeri khususnya di kawasan pedalaman.⁷⁰ Kedua, faktor kos merupakan faktor yang menekang pemerluasan aktiviti DEMO di kedua-dua negeri kerana kedua-dua

negeri mempunyai keluasan yang besar dan mempunyai kawasan pedalaman. Keadaan ini melibatkan kos tambahan yang besar seperti pengangkutan 4WD dan menyewa bot. Ketiga, kekurangan sukarelawan di kedua-dua negeri turut menyukarkan usaha meluaskan jangkauan. Dalam PRK Batang Ai di pedalaman Sarawak pada 2009, MAFREL terpaksa menggunakan tenaga sukarelawan rumah panjang yang kekurangan latihan dan tidak berpengalaman.⁷¹

Hanya dalam PRK Kimanis pada Januari 2020, lima NGO tempatan dilantik sebagai pemerhati. Namun berdasarkan pemerhatian, kebanyakannya dari kumpulan ini tidak mempunyai pengalaman spesifik dalam pemantauan. Sebilangan kecil ahli pemerhati juga melaksanakan kempen bagi parti-parti tertentu dalam kumpulan *Whatsapp* pemerhati yang disediakan SPR.

Kekurangan Dana dan Bantuan Kewangan

Seperti yang dijelaskan, bidang DEMO berkembang pesat berikutan suntikan dana dari promoter demokrasi. Namun kajian menunjukkan bahawa pemantauan pilihan raya bukan menjadi salah satu dari bidang keutamaan yang disalurkan oleh promoter demokrasi antarabangsa ke Malaysia. Bantuan bagi DEMO hanya dilakukan secara berkala dan dalam jumlah yang begitu sedikit serta cenderung diberikan hanya dalam PRU dan PRK yang dilihat signifikan. Bagi operasi PRU 2008, MAFREL menerima dana dari International Republican Institute (IRI) dan Finland yang berjumlah USD50,000. Begitu juga dengan Pusat KOMAS yang pernah menerima dana dari IRI bagi tujuan yang sama bagi keperluan PRU 2008. IDEAS pula menerima dana dari IRI, Open Society Foundations (OSF) dan Kanada bagi menjalankan operasi PRU-13 yang kesemuanya berjumlah RM247,000 (termasuk dana dari SPR). The Asia Foundation (TAF) pula menaja Centre for Independent Journalism bagi pemantauan media dan juga NIEI bagi PRK Permatang Pauh (PRK 2008) dan PRK Kuala Terengganu (2009).⁷²

Bagi sesetengah DEMO, kepercayaan terhadap konsep “perjuangan” menyebabkan mereka tidak berkira dalam menggunakan duit sendiri. Pendekatan ini diambil oleh NIEI khususnya di bawah kepimpinan Yunus sewaktu melaksanakan siri pemantauan PRK pasca PRU 2008 dan juga MEO-Net pimpinan Ong Boon Keong.⁷³ IDEAS juga hany berjaya mendapatkan dana dari pertubuhan luar seperti IRI dan OSF serta juga SPR berjumlah RM247,000. IDEAS melihat penerimaan dana dari organisasi luar seperti OSF sememangnya berisiko tinggi dan boleh menjelaskan reputasi mereka berikutan isu pendanaan asing yang menjadi polemik ketika itu.⁷⁴ Sebelum PRU 2008, MAFREL memohon sejumlah RM5.7 juta dari SPR bagi membiayai aktiviti mereka. Namun permohonan ini tidak menerima maklumbalas.⁷⁵ SPR bagaimanapun menyediakan dana antara RM30,000-RM50,000 kepada semua DEMO yang terlibat dalam PRU 2013 bagi merangsang penyertaan mereka dalam PRU 2013.⁷⁶ Namun dalam PRU 2018 dan sepuluh siri PRK selepasnya,

SPR tidak menyediakan sebarang peruntukan yang serupa.

Bagi DEMO seperti Merdeka Centre dan IDEAS, mereka dilihat mempunyai sumber kewangan yang relatifnya kukuh kerana merupakan antara penerima tetap kepada beberapa promoter demokrasi luar negara. BERSIH yang menggerakkan 2,000 ahli dalam PRU 2018 membelanjakan anggaran RM150,000. Jumlah ini boleh dianggap rendah mempertimbangkan hujah IDEAS bahawa bantuan kewangan berjumlah hampir RM250,000 yang diterima mereka dalam PRU 2013 masih belum mencukupi. IDEAS juga menegaskan jumlah yang memadai untuk meliputi 165 kerusi Parlimen di Semenanjung dengan anggota berjumlah 990 orang (6 pemerhati bagi satu kawasan) ialah RM2 juta ringgit.⁷⁷ BERSIH juga bernasib baik kerana dapat menggerakkan sukarelawan yang ramai dan mempunyai sistem pendanaan awam yang terbaik. Bagi beberapa DEMO seperti MAFREL, KPPN, TIndak Malaysia dan pasukan pemerhati akademik, mereka banyak dianggotai oleh ahli yang telah mempunyai kerjaya dan pendapatan tetap dan terdiri dari golongan profesional. Beberapa DEMO juga enggan menerima sebarang bantuan sama ada luar atau dalam kerana akan mengikat kebebasan kerja mereka dan bimbang dilabel sebagai anasir asing.⁷⁸

Penyediaan Dan Kualiti Laporan Pemerhatian Yang Seimbang

Barangkali tempat terbaik bagi menilai keupayaan dan objektiviti sesuatu DEMOs di Malaysia ialah menerusi penghasilan laporan pemantauan. Dokumen yang dikeluarkan oleh Mission for Electoral Observation Colombia menegaskan teras utama penghasilan laporan ialah “*accurate, impartial and timely. These must account for facts and not perceptions or rumors*”.⁷⁹

Sejak diperkenalkan, SPR mewajibkan semua DEMO yang dilantik secara rasmi menghantar laporan mereka sebagai salah satu syarat perlantikan. Namun kadar pemulangan laporan adalah tidak memberangsangkan berikutan ketidakwujudan sebarang format pelaporan dari SPR.⁸⁰ DEMO bukan sahaja tidak mempunyai garis panduan mengenai apa yang ingin dilaporkan tetapi juga mereka memerlukan kemahiran penulisan yang baik. MAFREL yang merupakan DEMO rasmi terawal contohnya tidak pernah menghantar laporan rasmi mereka ke SPR sejak 2008-2012. Hanya terdapat dua DEMO iaitu Merdeka Centre and IDEAS & CPPS yang mendokumentasikan laporan pemerhatian mereka secara sistematik dan menyebarlakannya untuk bacaan umum. Dalam PRU 2018, SPR memperkenalkan borang soal selidik terformat yang memudahkan penghantaran laporan yang lebih banyak oleh DEMO. Namun, semua laporan ini tidak boleh diakses oleh orang awam di domain umum. Pemantau bebas turut berhadapan dengan masalah yang sama apabila hanya BERSIH dan CIJ pernah mengeluarkan laporan penuh mereka.

Aspek yang lebih penting ialah keneutralan sesuatu laporan pemerhatian. Sebagai sandaran, kami mengambil contoh dua laporan

pemantauan dari organisasi profesional iaitu Commonwealth Secretariat yang memantau perjalanan PRU 1990 di Malaysia⁸¹ dan juga International Foundation for Electoral Systems (IFES) yang menyelia Pilihan Raya Presiden Filipina pada 2004.⁸² Antara persamaan yang dikesan dalam kedua-dua laporan ialah ia disediakan dalam nada yang objektif dan tidak dipengaruhi oleh sentimen politik. Wujudnya penyederhanaan dan kualifikasi dalam menyatakan sesuatu pandangan. Dalam mana kedua-dua laporan mengkritik sesuatu isu atau kelemahan, mereka juga tidak bersikap keterlaluan dan tidak kedekut dalam memberikan kredit di mana yang perlu.

Dalam kes Malaysia, wujudnya perbezaan pendekatan antara laporan yang dikeluarkan oleh DEMO anti-rejim dengan DEMO yang dilantik secara rasmi oleh SPR. Selaras dengan orientasi BERSIH, laporan PEMANTAU 2013 dan 2018 mempunyai nada politik yang jelas, keras dan berlebihan biarpun diakui laporannya agak menyeluruh. Antaranya seperti - “*the dirtiest (Malaysian election) ever*”, “*the failure of inedible ink*”⁸³, menuduh SPR berkonspirasi dalam melakukan penipuan dan merumuskan bahawa “*GE14 was neither free nor fair*”.⁸⁴ Laporan PEMANTAU 2014 turut dikritik kerana hanya dikeluarkan setahun selepas berlangsungnya PRU 2013 dan tindakan ini mendedahkan kepada persepsi mereka-reka maklumat.⁸⁵ Pendekatan yang lebih seimbang bagaimanapun dapat dilihat dalam laporan yang dikeluarkan oleh IDEAS & CPPS dan juga Merdeka Centre dalam PRU 2013. Selain mengeluarkan laporan yang komprehensif dan tepat pada masanya, kedua-dua laporan juga mengambil pendekatan yang lebih professional seperti yang dijelaskan sebelum ini. Walaupun kedua-dua DEMO tetap mengkritik dengan kritikal kelemahan-kelemahan SPR dan manipulasi yang dilakukan rejim BN dalam konteks persekitaran pilihan raya, mereka tetap mengiktiraf kelancaran, kompetensi SPR dan pematuhan prosedur pada hari perjalanan pilihan raya.⁸⁶

Kesimpulan

Artikel ini telah menelusuri perkembangan DEMO di Malaysia dari PRU 1990 hingga sepuluh siri PRK yang diadakan selepas PRU 2018. Sebagai elemen pemantauan utama berbanding IEMO, artikel ini telah meninjau bagaimana kedudukan DEMO di bawah dua rejim yang berbeza iaitu BN dan PH. Perkembangan DEMO di Malaysia diberi tumpuan mempertimbangkan kedudukan Malaysia yang terletak di tengah-tengah kontinum demokrasi/ autokrasi. Kedudukan ini turut mengimpak sistem pilihan rayanya yang berdwikarektor; walaupun dipenuhi menu manipulasi, ia masih boleh disandarkan sebagai mekanisme persaingan yang kompetitif. Kes Malaysia juga mengesahkan hujah bahawa polarisasi masyarakat memberi impak kepada orientasi dan pendekatan CSO yang merupakan tenaga utama DEMO di Malaysia. Sebahagian besar DEMO didapati merupakan proksi kepada parti politik dan kumpulan berkepentingan dan keadaan ini berterusan sehingga gal

selepas pertukaran rejim pada PRU 2018. Orientasi ini mengurangkan legitimasi dan autoriti sesuatu DEMO dalam bertindak sebagai unsur suara ketiga yang perlu “dilihat” bebas dan berkecuali.

Situasi-situasi ini dapat menjelaskan mengapa peranan DEMO di Malaysia tidak begitu menonjol seperti mana kumpulan-kumpulan DEMO di Filipina dan Indonesia. Ia juga dapat menerangkan persoalan kompetensi, kelestarian dan takat kesignifikanan DEMO di Malaysia. Selain pembubaran dan ketidakaktifan beberapa kumpulan pemantau awal seperti NIEI, MEO-Net dan MAFREL, kumpulan DEMO yang dilantik dan ditubuhkan sejak PRU 2013 tidak menampakkan minat untuk terus terlibat aktif. Tujuh dari badan yang menyertai PRU 2013 tidak lagi terlibat dalam PRU 2018. Dua belas dari empat belas DEMOs yang menyertai PRU 2018 tidak menyertai sepuluh siri PRK yang diadakan selepas PRU 2018. Separuh dari DEMO yang terlibat dalam sepuluh siri PRK pasca PRU 2018 hanya menyertai siri pemerhatian atas dasar selektif.

Artikel ini turut meneliti tiga faktor yang berperanan dalam pengembangan DEMO di Malaysia. Berdasarkan hujah sedia ada, peranan masyarakat civil didapati bermasalah berikutan sifatnya yang terpolarisasi dan faktor ini kemudiannya didapati menjelaskan kredibiliti DEMO. Jumlah bantuan demokrasi yang begitu kecil kepada DEMO di Malaysia turut menyarankan bahawa DEMO bukan merupakan satu keperluan mendesak. Satu-satunya faktor yang boleh dianggap menyumbang kepada pengembangan DEMO ialah faktor rungutan dan struktur peluang politik – keterbukaan ruang yang diasaskan oleh Abdullah Ahmad Badawi, keputusan SPR memperkenalkan operasi DEMO dalam PRU 2013 dan pertukaran rejim pada PRU 2018 yang menambahbaik perjalanan DEMO di Malaysia.

Nota Akhir

1. Lihat antaranya Bjornlund, *Beyond Free and Fair*, 2004; Callahan, *Pollwatching, Elections and Civil Society*, 2000; Hedman, *In the Name of Civil Society*, 2000; Igarashi, “The Dilemma of Democratic Consolidation”, 2008; Calimbahin, *Capacity and Compromise*, 2010..
2. Chan, “Democratic Breakthrough in Malaysia”, 2018.
3. LeDuc, Niemi and Norris, *Introduction*, 2014, hlm. 5.
4. Lean, “Democracy Assistance to Domestic Election Monitoring”, 2007.
5. Lihat Callahan, *Pollwatching, Elections and Civil Society*, 2000; Schaffer, *Clean Elections*, 2005; Gromping, *Domestic Monitors*, 2017.
6. Lihat Ying, “Malaysia’s 13th General Elections”, 2006; Chan “Democratic Breakthrough in Malaysia”, 2018.
7. Muhamad Takiyuddin dan Norazam Mohd Noor, “Resisting

- International Election Observation”, 2020.
8. Norazam Mohd Noor, Muhamad Takiyuddin dan Muhamad Nadzri, “Pemantau pilihan raya zombie di dalam pilihan raya umum Malaysia”, 2020.
9. Muhamad Takiyuddin dan Norazam Mohd Noor, “Pemerhati Pilihan Raya Domestik Di Malaysia: Kajian Kes Ahli Akademik Sebagai Pemerhati Pilihan Raya”, 2020.
10. Gromping, “Domestic Election Monitoring and Advocacy”, 2017b, hlm. 416 & 423.
11. Lihat Callahan, Pollwatching, Elections and Civil Society, 2000; Bjornlund, Beyond Free and Fair, 2000.
12. Global Network of Domestic Election Monitors, Declaration of Global Principles, 2002.
13. Lopez-Pintor, *Concluding Remarks and Lessons Learned*, 2005.
14. Gromping, *Domestic Monitors*, 2017, hlm. 169-174.
15. Carothers, “The Observers Observed”, 1997.
16. Lihat Merloe, “Election Monitoring Vs. Disinformation”, 2015; Cecire, “Georgia’s 2012 Elections”, 2013; Asunka et al., “Electoral Fraud or Violence”, 2017; Nwangwu dan Ononogbu, “Electoral Laws and Monitoring”, 2016; Baekken, “Selections Before Elections”, 2015.
17. Bjornlund, Beyond Free and Fair, 2004.
18. Lihat Buzin, Brondum and Robertson, “Election Observer Effects”, 2016; Skovoroda dan Lankina, “Fabricating Votes for Putin”, 2017.
19. Sjoberg, Making Voters Count, 2012.
20. Ichino dan Schundeln, “Deterring or Displacing Electoral Irregularities?”, 2012.
21. Lean, “Democracy Assistance”, 2007.
22. Lihat Bjornlund, Beyond Free and Fair, 2004; Herron, “The Effect of Passive Observation”, 2010.
23. Lihat Norris, Strengthening Electoral Integrity, 2017; Lynge-Mangueira, Why ‘Professionalizing’ International Election, 2012; Geisler, “Fair? What has Fairness”, 1993.
24. Lihat Beaulieu and Hyde, “In the Shadow of Democracy Promotion”, 2019; Debre and Morgenbesser, “Out of the Shadows”, 2017; Walker, “The Hijacking of Soft Power”, 2016; Merloe, “Election Monitoring vs. Disinformation”, 2015.
25. Lihat Schaffer, Clean Elections, 2005; Igarashi, “The Dilemma of Democratic Consolidation”, 2008.
26. Kuzel, *Monitoring the Media*, 2005.
27. Carothers, “The Observers Observed”, 1997; Dupuy, Ron dan Prakash, “Hands Off My Regime!”, 2016.
28. Bjornlund, Beyond Free and Fair, 2004.

29. von Borzyskowski, Peacebuilding Beyond Civil Wars, 2015.
30. Saravanamuttu, Power Sharing in a Divided Nation, 2016.
31. Ostwald, Malaysia's Electoral Process, 2017.
32. Crouch, Government and Society in Malaysia, 1996; Case, *Malaysia's General Elections in 1999*, 2001; Commonwealth, Commonwealth Election Report, 1990; Merdeka Centre, GE-13: Election Watch Report, 2013; IDEAS dan CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013.
33. Crouch, Government and Society in Malaysia, 1996, hlm.56.
34. LeDuc, Niemi dan Norris, "Introduction", 5.
35. Crouch, "Malaysia: Neither Authoritarian nor Democratic", 1993, hlm. 136–137.
36. Chin Huat, "Constituency Delimitation and Electoral Authoritarianism", 2018.
37. Callahan, Pollwatching, Elections and Civil Society, 2000; Igarashi, "The Dilemma of Democratic Consolidation", 2008, hlm. 87; Calimbahin, "Capacity and Compromise", 2010.
38. Croissant, "Electoral Politics in Southeast and East Asia", 2002, hlm. 323.
39. Untuk perkembangan terkini di Indonesia, lihat Aspinall and Berenschot, "Democracy for Sale", 2019.
40. Temu bual dengan Pemerhati Pilihan Raya MBS, 18 Disember 2018; Temu bual dengan Pemerhati Pilihan Raya PKMS Observer, 17 Disember 2018.
41. Muhamad Takiyuddin, Bantuan Demokrasi dan Pendanaan Asing di Malaysia, 2019. Januarion Watch Observerti pilihan rayari 2019; aan Asing di Malaysia, 2019. alaysia.n.puti kitaran penuh pilihan raya.nan DEMO Januarion Watch Observerti pilihan rayari 2019; aan Asing di Malaysia, 2019. alaysia.n.puti kitaran penuh pilihan raya.nan DEMO
42. Lopez-Pintor, "Concluding Remarks and Lessons Learned", 2005, hlm.114.
43. Temu bual dengan bekas kepimpinan tertinggi SPR No 1., 4 Januari 2019; Temubual dengan aktivis pilihan raya Sarawak, 15 January 2019.
44. Lidauer dan Gil, Domestic Election Observation, 2015, hlm. 2.
45. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Election Watch, 19 Januari 2019.
46. Amin Shah Iskandar, Hidup Gerila, 2010.
47. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya NIEI, 30 Disember 2018.
48. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 1, 20 Disember 2018; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019.
49. Hishamuddin Rais, "Mobilization Potential and Democratization Processes", 2014.

50. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya serantau berpengkalan di Bangkok, 11 Februari 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Filipina, 12 April 2019.
51. Norazam Mohd Noor, Muhamad Takiyuddin dan Muhamad Nadzri, “Pemantau pilihan raya zombie di dalam pilihan raya umum Malaysia”, 2020.
52. Temu bual dengan bekas Menteri Kabinet era Najib Razak, 11 Januari 2019.
53. Muhamad Takiyuddin dan Norazam Mohd Noor, “Pemerhati Pilihan Raya Domestik Di Malaysia: Kajian Kes Ahli Akademik Sebagai Pemerhati Pilihan Raya”, 2020 (Mohd Hashim 2019: temu bual).
54. Kua Kia Soong, Election Inducements for Projects: Harapan Imitating BN, 2012.
55. Temu bual dengan bekas Menteri Kabinet era Najib Razak, 11 Januari 2019.
56. Temu bual dengan bekas kepimpinan tertinggi SPR No 2., 26 Disember 2018.
57. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 1, 20 Disember 2018; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019.
58. IDEAS and CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya IDEAS, 17 Januari 2019.
59. IDEAS and CPPS, Was GE13 Free and Fair, hlm.6; Merdeka Centre, GE-13: Election Watch Report; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Tindak Malaysia, 22 Januari 2019.
60. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya BERSIH, 7 Januari 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Merdeka Centre, 16 Januari 2019.
61. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya IDEAS, 17 Januari 2019; IDEAS dan CPPS, Was GE13 Free and Fair, hlm.6.
62. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Tindak Malaysia, 22 Januari 2019.
63. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya KPPN, 6 Mac 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MCW, 6 Mac 2019.
64. IDEAS and CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013.
65. Election Commission of Malaysia, Report of the 13th General Election 2013, 2013; Election Commission of Malaysia, GE14 Dashboard, 2020
66. Ibid., hlm. 12.
67. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya BERSIH, 7 Januari

- 2019.
69. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya IDEAS, 17 Januari 2019.
  70. Temu bual dengan bekas Menteri Kabinet era Najib Razak, 11 Januari 2019.
  71. Ong Boon Keong, Observers training about to reach target-but fund is still short, 2009
  72. Muhamad Takiyuddin, Bantuan Demokrasi dan Pendanaan Asing di Malaysia, 2019; Lihat juga IDEAS dan CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013.
  73. Amin Shah Iskandar, Hidup Gerila, 2010; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019.
  74. IDEAS and CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013, hml.8-9.
  75. Beh Lih Yi, Mafrel seeks RM5.7mil gov't fund, 2007.
  76. Temu bual dengan bekas kepimpinan tertinggi SPR No 2., 26 Disember 2018.
  77. IDEAS dan CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013, hml.7.
  78. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya KPPN, 6 Mac 2019; Temu bual dengan pemerhati pilihan raya Tindak Malaysia, 22 Januari 2019.
  79. Temu bual dengan bekas kepimpinan tertinggi SPR No 2., 26 Disember 2018.
  80. Mission for Electoral Observation, Standards and Global Principles, 2017, hml.5.
  81. See Commonwealth, Commonwealth Election Report, 1990.
  82. Erben et al., CEPPS Philippines Election Observation, 2004.
  83. PEMANTAU, Clean and Fair Elections?, 2014, hml iii & 61.
  84. PEMANTAU, Election Observation Report, 2018. hml. 91 & 93.
  85. Temu bual dengan pemerhati pilihan raya MAFREL No. 2, 8 Februari 2019.
  86. Lihat IDEAS dan CPPS, Was GE13 Free and Fair, 2013; Merdeka Centre, GE-13: Election Watch Report, 2013, hml.30.

Rujukan

- Amin Shah Iskandar. 2010. October 30). Hidup Gerila. *Malaysiakini*. <https://www.malaysiakini.com/columns/146882>.
- Asunka, J., Brierley, S., Golden, M., Kramon, E., and Ofosu, G. 2017. Electoral Fraud or Violence: The Effect of Observers on Party Manipulation Strategies. *British Journal of Political Science* 1 (1), 1–23.
- Aspinall, E. dan Berenschot, W. 2019. *Democracy for Sale: Elections, Clientelism, and The State in Indonesia*. Ithaca: Cornell University Press, 2019.

- Baekken, H. 2015. Selections Before Elections: Double Standards in Implementing Election Registration Procedures in Russia?. *Communist and Post-Communist Studies* 48 (1): 61–70.
- Beaulieu, E. & Hyde, S.D. 2019. In the Shadow of Democracy Promotion: Strategic Manipulation, International Observers, and Election Boycotts. *Comparative Political Studies* 42 (3), 92–415.
- Beh Lih Yi. (2007, November 30). Mafrel seeks RM5.7mil gov't fund. Malaysiakini. Retrieved 12 June, 2020 from <https://www.malaysiakini.com/news/75501>
- Bjornlund, E. C. 2004. Beyond Free and Fair: Monitoring Elections and Building Democracy. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Buzin, A., Brondum, K., & Robertson, G. 2016. Election Observer Effects: A FieldExperiment in the Russian Duma Election of 2011. *Electoral Studies* 44 (1), 184–191.
- Calimbahin, C. 2010. Capacity and Compromise: COMELEC, NAMFREL, and Election Fraud. In Kasuya, Y. & Quimpo, N.G. (Eds). *The Politics of Change in the Philippines* (pp.162–189). Pasig City: Anvil Publishing, 2010.
- Callahan, W. A. 2000. Pollwatching, Elections and Civil Society in Southeast Asia. Singapore: Ashgate.
- Carothers, T. 1997. The Observers Observed. *Journal of Democracy* 8 (3), 17–31.
- Case, W. 2001. Malaysia's General Elections in 1999: A Consolidated and High-Quality Semi Democracy. *Asian Studies Review* 25, no. 1 : 35–55.
- Cecire, M. 2013. Georgia's 2012 Elections and Lessons for Democracy Promotion. *Orbis* 57 (2), 232–250.
- Chan, Tsu Chong. (2018). Democratic Breakthrough in Malaysia – Political Opportunities and the Role of Bersih. *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 37, 3, 109–137.
- Chin Huat, Wong. (2018). Constituency Delimitation and Electoral Authoritarianism in Malaysia. *The Round Table: The Commonwealth Journal of International Affairs* 107 (1), 67–80.
- Commonwealth. 1990. Commonwealth Election Report: General Election in Malaysia. London: Commonwealth Publication.
- Croissant, A. 2002. Electoral Politics in Southeast and East Asia: A Comparative Perspective. In Croissant, A. (Ed.). *Electoral Politics in Southeast and East Asia* (pp.321–368). Singapore: Friedrich Ebert Stiftung.
- Crouch, H. 1993. Malaysia: Neither Authoritarian nor Democratic. In Hewison, K., Robison, R. & Rodan, G. (Eds.). *Southeast Asia in 1990s: Authoritarianism, Democracy and Capitalism*, (pp.135–158). St Leonards: Allen and Unwin.

- Crouch, H. 1996. Government and Society in Malaysia. St. Leonards: Allen & Unwin.
- Debre, M. J., & Morgenbesser, L. Out of the Shadows: Autocratic Regimes, Election Observation and Legitimation. *Contemporary Politics* 23 (3), 328–347.
- Dupuy, K, Ron, J. & Prakash, A. Hands Off My Regime! Governments' Restrictions on Foreign Aid to Non-Governmental Organizations in Poor and Middle-Income Countries. *World Development* 84 (1), 299–311.
- Election Commission of Malaysia. 2013. Report of the 13th General Election 2013.Putrajaya: Election Commission of Malaysia.
- Election Commission of Malaysia. 2018. GE14 Dashboard. Retrieved 6 August, 2020 from <http://pru14.spr.gov.my>.
- Erben, P., Thakur, B.H., Jenness, C. & Smith, I. 2004. CEPPS Philippines Election Observation Program Strengthening the Electoral Process. Washington: IFES Report: Philippines National Election.
- Geisler, G. 1993. Fair? What Has Fairness Got to Do with It? Vagaries of Election Observations and Democratic Standards. *The Journal of Modern African Studies* 31(4), pp. 613–637.
- Global Network of Domestic Election Monitors. (2012). Declaration of Global Principles: Code of Conduct for Non-Partisan Citizen Election Observers and Monitors. New York: United Nations.
- Gromping, M. 2017. Domestic Monitors. In Norris, P. & and Nai, A. (Eds.). *Election Watchdogs: Transparency, Accountability and Integrity* (pp. 167-190). New York: Oxford University Press.
- Gromping, M. 2017b. “Domestic Election Monitoring and Advocacy: An Emerging Research Agenda.” *Nordic Journal of Human Rights* 35, no. 4 (2017b): 407–423.
- Hedman, E.L. 2006. In the Name of Civil Society: From Free Election Movements to People Power in the Philippines. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Herron, E. S. 2010. The Effect of Passive Observation Methods on Azerbaijan's 2008 Presidential Election and 2009 Referendum. *Electoral Studies* 29 (1), 417–424.
- Hishamuddin, Rais. 2014. Mobilization Potential and Democratization Processes of the Coalition for Clean and Fair Elections (Bersih) in Malaysia: Interview with Khoo Ying Hooi. *Austrian Journal of South-East Asian Studies* 7 (1), pp. 111–120.
- Ichino, N. dan Schundeln, M. 2012. Deterring or Displacing Electoral Irregularities? Spillover Effects of Observers in a Randomized Field Experiment in Ghana. *Journal of Politics* 74 (1), 292–307.
- IDEAS & CPPS. 2013. Was GE13 Free and Fair: An Interim Observation Report onMalaysia's 13th General Election. Kuala Lumpur: IDEAS.

- Igarashi, S. 2008. The Dilemma of Democratic Consolidation in the Philippines: The Contested Role of Civic Organizations in Electoral Governance. *Philippine Political Science Journal* 29 (52), 79–116.
- Kua K.S. 2019. 13 November. Election Inducements for Projects: Harapan Imitating BN. Retrieved 20 February, 2020 from <https://www.malaysiakini.com/news/499649>.
- Kuzel, R. 2005. Monitoring the Media During an Election Campaign: Memo 98, Slovakia. In O'Grady, P., Lopez-Pintor, R. & Stevens, M. (Eds). *Promoting and Defending Democracy: The Work of Domestic Election Observer Groups Around the World* (pp.68–75). London: NEEDS.
- Lean, S. F. 2007. Democracy Assistance to Domestic Election Monitoring Organizations: Conditions for Success. *Democratization* 14 (2), pp. 289–312.
- LeDuc, L., Niemi, R.G. & Norris, P. 2014. Introduction. In LeDuc, L., Niemi, R.G. & Norris, P. (Eds.). *Comparing Democracies 4: Elections and Voting in a Changing World* (pp. 1–10). London: Sage Publications.
- Lidauer, M. & Gil, E. 2015. Domestic Election Observation: Key Concepts and International Standards. Briefing Paper 52 for Democracy Reporting International, Berlin.
- Lopez-Pintor, R. 2005. Concluding Remarks and Lessons Learned. In O'Grady, P., Lopez-Pintor, R. & Stevens, M. (Eds). *Promoting and Defending Democracy: The Work of Domestic Election Observer Groups Around the World* (pp.113-114).London: NEEDS.
- Lynge-Mangueira, H. 2012. Why ‘Professionalizing’ International Election Observation Might Not be Enough to Ensure Effective Election Observation. Stockholm: International IDEA Publication.
- Merdeka Centre. 2013. GE-13: Election Watch Report. Bandar Baru Bangi: Merdeka Centre.
- Merloe, P. (2015). Election Monitoring Vs. Disinformation. *Journal of Democracy* 26 (3), 79–93.
- Mission for Electoral Observation. 2017. Standards and Global Principles for Non Partisan Electoral Observation Performed by Civil Society Organizations. Retrieved 13 June, 2019) from <https://moe.org.co/publicacion/standards-and-global-principles-for-non-partisan-electoral-observation/>.
- Muhamad Takiyuddin Ismail. 2019. *Bantuan Demokrasi dan Pendanaan Asing di Malaysia: Melewati Pertukaran Rejim*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- Norris, P. 2017. *Strengthening Electoral Integrity*. New York: Cambridge University Press.
- Nwangwu, C. & Ononogbu, O.A. (2016). Electoral Laws and Monitoring of Campaign Financing During the 2015 Presidential Election in

- Nigeria. Japanese Journal of Political Science 17 (4), pp. 614–634.
- Ostwald, K. 2017. Malaysia's Electoral Process: The Methods and Costs of Perpetuating UMNO Rule. Trends in Southeast Asia 19, ISEAS-Yusuf Ishak Institute.
- Ong Boon Keong. 2009, 15 Mac. Observers training about to reach target-but fund is still short. <https://mafrel.wordpress.com/2009/03/15/observers-training-about-to-reach-target-but-fund-is-still-short/>
- PEMANTAU. 2014. Clean and Fair Elections? – An Election Observation Report for GE13. Petaling Jaya: Empower.
- PEMANTAU. 2018. Election Observation Report of the 14th Malaysian General Election. Petaling Jaya: Bersih & Adil Network Sdn Bhd.
- Praba Ganesan. 2016. 28 July. Bersih's Risky Business. Malay Mail. Retrieved 13 February, 2018 from <https://www.malaymail.com/news/opinion/2016/07/28/bersihs-riskybusiness/1170863> #sthash. JnvJBPaW.dpuF.
- Kua K.S. 2019. 13 November. Election Inducements for Projects: Harapan Imitating BN. Retrieved 20 February, 2020 from <https://www.malaysiakini.com/news/499649>.
- Saravanamuttu, J. 2016. Power Sharing in a Divided Nation: Mediated Communalism and New Politics in Six Decades of Malaysia's Elections. Singapore: ISEAS-Yusof Ishak Institute.
- Schaffer, F. C. 2005. Clean Elections and the Great Unwashed Vote Buying and Voter Education in the Philippines. Retrieved 19 June, 2019 from <https://www.sss.ias.edu/files/papers/paper21.pdf>.
- Sjoberg, F M. 2012. Making Voters Count: Evidence from Field Experiments about the Efficacy of Domestic Election Observation. Paper presented at the Harriman Institute Working Papers Seminar, Columbia University, September 10.
- Skovoroda, R. & Lankina. T. 2017. Fabricating Votes for Putin: New Tests of Fraud and Electoral Manipulations from Russia. Post-Soviet Affairs 33 (2), 100–123.
- Tindak Malaysia. 2019, 12 May. The Post-GE14 Electoral Reform Journey. Retrieved. 11 June, 2020 from <https://www.malaysiakini.com/news/475805>.
- Von Borzyskowski, I. 2015. Peacebuilding Beyond Civil Wars: UN Election Assistance and Election Violence. Working Paper. Retrieved 12 January, 2020 from <https://www.peio.me/wpcontent/uploads/PEIO8/Borzyskowski%2021.1.2015.pdf>
- Walker, C. 2016. The Hijacking of Soft Power. Journal of Democracy 27 (1), 49–63.
- Ying, K.H. 2016. Malaysia's 13th General Elections and the Rise of Electoral Reform Movement. Asian Politics & Policy 8 (3), 418–435.

Nota Biografi

Muhamad Takiyuddin Ismail (PhD) (taki@ukm.edu.my) merupakan Profesor Madya di Program Sains Politik Universiti Kebangsaan Malaysia.

Norazam Mohd Noor (PhD) (azamnnoor88@gmail.com) merupakan bekas pelajar siswazah di Program Sains Politik UKM.

Penghargaan

Penyiapan artikel ini dibantu oleh geran, Geran Universiti Penyelidikan (GUP 2018-161).